

bruikelijk, als in zichzelf besloten corpora beschouwt, maar als onderdeel van de complete verzameling. Het is haar immers niet om de mening van individuele lezeressen te doen, maar om patronen in vrouwelijk leesgedrag. Door het bronnenmateriaal vanuit verschillende vraagstellingen systematisch te analyseren komt zij tot algemene conclusies betreffende de correspondentes, hun brieven en de verschillende typen reacties daarin. Die zijn te karakteriseren als 'enigszins teleurstellend' (p. 12), omdat er zelden of nooit sprake geweest blijkt te zijn van een gelijkwaardige gedachtewisseling tussen Belle van Zuylen en haar veelal jongere en onzekere correspondentes. Vervolgend onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze uitkomst al dan niet typerend is voor vrouwelijk leesgedrag.

Ten slotte: verzamelbundels lijden nogal eens aan het euvel dat ze weinig samenhang vertonen. Deze bundel maakt ondanks de veelheid aan onderwerpen overtuigend duidelijk dat brieven niet alleen voor veel vroegmoderne vrouwen het expressiemiddel bij uitstek waren, maar ook voor historici het medium zijn om toegang tot het verleden te krijgen. Ook correspondenties die al vele malen bron van onderzoek zijn geweest, staan open voor nieuwe vragen en onderzoeksmethodes en leveren zo steeds weer nieuwe inzichten op.

Anemarie Kets

M. van Hattum (ed.), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling, 1798-1806.* 't Goy-Houten: Hes & De Graaf, 2007. – 997 pp. ISBN 978 90 619 4047 0. € 125,-.

Al betrekkelijk kort na het overlijden van Willem Bilderdijk verschenen diverse uitgaven van zijn brieven. Belangrijk waren vooral de vijf delen *Brieven* die W. Messerschert in 1836-1837 uitbracht en de tweedelige *Briefwisseling* met vader en zoon Tydeman, verschenen in 1866-1867. Beide edities gaven een goede eerste indruk van Bilderdijks epistolaire kwaliteiten. Latere publicaties van brieven en brieffragmenten dienden vaak meer ter ondersteuning van bepaalde stellingen van de editoren, met name natuurlijk de stelling dat Bilderdijk een hypocriete, amorele figuur was die vrouw en kinderen verwaarloosde. Een wetenschappelijke brievenuitgave liet intussen lang op zich wachten. In 1955 verscheen het door J. Bosch verzorgde eerste deel van *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling* over de periode 1772-1794. Uit die titel blijkt al dat nu ook de brieven aan Bilderdijk werden uitgegeven. De

editie was in de praktijk slechts beperkt bruikbaar. Het was namelijk een 'aanvullende uitgave'; de reeds elders gepubliceerde brieven moest de lezer zelf maar nazoeken. Een grote stap voorwaarts was daarom de aanpak van het auteurscollectief dat in 1988 het tweede deel publiceerde. De jaren 1795-1797 kwamen hierin volledig tot hun recht. M. van Hattum, die al behoorde tot genoemd auteurscollectief, heeft nu deel drie gepubliceerd.

In vergelijking met de lange voorgeschiedenis heeft de editie met dit derde deel bewonderenswaardig veel vaart gemaakt. De bijna duizend bladzijden tellende uitgave beslaat de gehele periode van Bilderdijks ballingschap te Brunswijk en elders na 1797. Zijn laatste brief, nummer 584, heeft dan ook voor het eerst weer een Nederlands verzendadres. De dichter was in maart 1806 weer teruggekeerd in zijn vaderland, maar gelukkig voor de lezer verbeterde dit zijn humeur nauwelijks. Dat blijkt wel uit de beginregels van die laatste brief, gericht aan zijn liefhebende Catharina Wilhelmina Schweikhardt. Bilderdijk bericht hier over zijn terugreis naar het vaderland: 'My soul's only beloved! I can't tell you all the perpetual, concomitating and continuing frustrations and accidents of this ill-fated journey.' De confrontatie met het herwonnen vaderland zelf zou al niet minder frustrerend uitpakken. Helaas zal het wel weer even duren voordat we daar meer over horen in een volgend deel van de brieveneditie.

Aan Van Hattum zal het overigens niet liggen. Deze uitgave is een toonbeeld van moed, beleid en trouw op editeursgebied. Met duizenden annotaties voorziet de editie Bilderdijks wederwaardigheden van toelichtingen en commentaar. Bilderdijk heeft op een bepaald adres in Brunswijk gewoond. Van Hattum is er persoonlijk gaan kijken en meldt bijzonderheden, waarbij ook de toenmalige aankomsttijden van de postkoets niet worden vergeten. Bilderdijk gebruikt een Latijnse, Griekse, Hebreeuwse, Italiaanse, Franse, Duitse of Engelse uitdrukking. Van Hattum weet welke schrijver hier geciteerd wordt en geeft de context van het citaat. Bilderdijk noteert de inkomsten uit zijn privaattlessen in een kasboekje. Van Hattum rekent de bedragen na en geeft verhelderende toelichtingen over de sociale status van de families waar de leerlingen uit afkomstig waren. Zeer waardevol zijn, naast de gebruikelijke inleiding en verantwoording, ook de vele bijlagen met aanvullende stukken: officiële bescheiden, kwitanties, maar ook ooggetuigenverslagen van derden. Zo'n verslag is bijvoorbeeld dat van een adellijke leerlinge uit Brunswijk, die zich herinnert dat Bilderdijks prik

altijd zwaar bepoederd was, ‘wovon sein Rockkragen immer wie mit Mehl bestreut aussah’, en die zijn taalkunde ‘recht excentrisch und unbrauchbar’ noemt. Alleen al deze bijlagen zouden de editie dubbel en dwars de moeite waard maken. Het is misschien een wat beladen term, maar ik zou hier zonder meer willen spreken van een enorme liefde van de editeur voor het object van zijn werkzaamheden. Tegelijkertijd weet hij toch een ironische distantie te bewaren die verfrissend werkt. Over de heikele kwestie dat Bilderdijk zijn twintig jaar jongere geliefde beschouwde als zijn wettige echtgenote, merkt de editeur bijvoorbeeld op: ‘In een hem vaak toegeschreven ‘psychologische gespletenheid’ zou hij op dat moment zijn vergeten dat hij in Den Haag een echtgenote [...] in weinig benijdenswaardige omstandigheden had achtergelaten.’

Wat kan de onderzoeker uit deze editie leren? Allereerst natuurlijk tal van biografische details, waarbij telkens weer het woekeren met uiterst bescheiden geldmiddelen de overhand heeft. Het is roerend om te zien hoeveel aandacht Bilderdijk en Catharina hebben voor elkaars dagelijkse werkzaamheden, kwalen en verdere besognes. In schril contrast daarmee staat de houding van Bilderdijk ten opzichte van zijn echtgenote in Holland, en vooral de manier waarop hij omspringt met zijn dochter Louise, die op een gegeven moment aan zijn zorgen wordt toevertrouwd. Daarnaast komen we hier allerlei gegevens tegen over de totstandkoming van Bilderdijs publicaties, zijn contacten met mensen in binnen- en buitenland en zijn opvattingen inzake politiek en recht, religie en samenleving, poëzie en tekenkunst, taalkunde en geschiedenis. Wat die opvattingen betreft, valt op hoe Bilderdijk in het buitenland, ondanks zijn geweeklaag en ondanks zijn worsteling om het hoofd financieel boven water te houden, als het ware ruimer ademhaalt nu hij niet meer gebonden is aan de beperkingen van de Nederlandse samenleving. Wie deze brieven leest, voelt de confrontaties met zijn vroegere vaderland na zijn terugkeer al aankomen. Tenslotte wordt de lezer, net als in het vorige brievendeel, ook hier weer getroffen door het fraaie, hartstochtelijke liefdesproza van Bilderdijk en Catharina. En dat nog wel in het Engels, een taal waarvan altijd wordt gezegd dat Nederlandse intellectuelen haar destijds niet of nauwelijks beheersten. Toegegeven, de in Engeland opgevoede Catharina verzuchtte wel eens over haar eigen stijl: ‘Heavens, what English!’. De hedendaagse lezer, zelf opgegroeid in het tijdperk van de allesbeheersende *Pax Americana*, is soms geneigd van Bilderdijs Engelse briefstijl hetzelfde te zeggen. Toch blijft het interessant om op

nieuw te zien hoe goed hij zich in deze taal kon redden.

Deze brieveneditie vormt, kortom, een indrukwekkend monument voor een man die zelf al even *recht excentrisch und unbrauchbar* was als zijn taalkunde, maar die steeds nieuwe generaties blijft intrigeren. Ik zie uit naar het volgende deel.

G.J. Johannes

S. Vestdijk & Henriëtte van Eyk, *Wij zijn van elkaar. Brieven 1946-1947*. Ingeleid en bezorgd door Wim Hazeu. Amsterdam: De Bezige Bij, 2007. – 344 pp. ISBN 978 90 234 22761.

Hugo Claus & Roger Raveel, *Brieven 1947-1962*. Inleiding, tekstverzorging en annotaties Katrien Jacobs. Gent: Ludion, 2007. – 317 pp. ISBN 978 90 5544 665 0.

Sinds jaar en dag schrijven schrijvers niet alleen gedichten, romans en essays, maar ook brieven. Die zijn soms met het oog op publicatie vervaardigd, maar vaak ook niet. De elektronische communicatiemiddelen hebben voor ingrijpende veranderingen gezorgd, maar de papieren brief is daardoor voorlopig niet verdwenen. Veel schriftelijke correspondentie wordt na verloop van tijd uitgegeven, ofwel omdat de brieven stilistisch een hoog niveau halen, ofwel omdat zij literair-historisch of biografisch waardevol worden geacht. De relatie van de biografie met de bestudering van de literatuur blijft daarbij niet zelden onhelder.

Onder de titel *Wij zijn van elkaar* heeft Wim Hazeu een deel van de briefwisseling uitgegeven tussen Simon Vestdijk en Henriëtte (Jet) van Eyk. In de eerste zin van zijn inleiding rept Hazeu van ‘de schrijvers Henriëtte van Eyk (1897-1980) en Simon Vestdijk (1898-1971)’. Het literaire aspect speelt echter een geringe rol in de correspondentie, zoals alleen al blijkt uit de registers op de boeken van de twee auteurs, die Hazeu naast een personenregister aan zijn editie heeft toegevoegd. Zelfs over het meest genoemde werk, Vestdijs roman *De redding van Fré Bolderhey*, laat zijn schepper niet veel meer los dan dat hij zijn psychiatrieboeken heeft geraadpleegd voor het geval van geestesziekte dat hij beschrijft (p. 44) en dat hij een bepaalde passage in het manuscript heeft aangepast (p. 248).

Wat is dan wel het belang van deze uitgave? *Wij zijn van elkaar* bevat de brieven van Van Eyk en Vestdijk uit 1946 en 1947, de eerste twee jaren van hun relatie, die al spoedig ontstond, nadat zij elkaar eind 1945 hadden leren kennen. De volledige looptijd van de briefwisseling beslaat de perio-